

'ZIJ ZIJN TROUWE VADERLANDERS'

De SDAP-afdeling Vlaardingen tussen zuil en strijd-organisatie, 1918-1940

Peter Braad

Inleiding¹

De jaren tussen de beide wereldoorlogen kunnen getypeerd worden als jaren van verzuiling van de nederlandse maatschappij. Tijdens deze periode, ook wel het Interbellum genoemd, was niet alleen sprake van consolidatie, maar zelfs 'van uitbouw van de zuilen en van verzuild triomferen'². Beschikten de zuilen al vóór de eerste wereldoorlog over eigen politieke en maatschappelijke organisaties, in de twintiger en dertiger jaren ging de verzuiling zich over vrijwel alle sectoren van het maatschappelijk leven uitstrekken.

Nu is het hier zeker niet de plaats in te gaan op de sinds de jaren vijftig op gang gekomen theorievorming rond 'verzuiling', maar wordt volstaan met de bepaling van het begrip zuil als 'een hiërarchies gestructureerd complex van sociaal-politieke en ideologische apparaten, met de volgende kenmerken: (1) De sociale basis loopt door alle klassen heen. (2) De zuil omvat meerdere levenssferen. (3) De integrerende religieuze ideologie stelt de klassensamenwerking centraal. (4) De zuil heeft een sociaal en politiek integrerende functie'³.

De voortgaande verzuiling in de jaren tussen 1918 en 1940 is een opmerkelijke ontwikkeling, als men bedenkt dat met de gelijkstelling van het bijzonder onderwijs, geregeld bij de pacificatie van 1917, de voornaamste bestaansgrond aan de twee zuilen, de rooms-katholieke en de protestants-christelijke, ontvallen was. Echter, na de beslechting van de schoolstrijd

SDAP-campagne voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1913.

werden de zuilen beheersorganisaties, in die zin dat zij zich richtten op consolidatie en uitbouw van het verworvene⁴. Op politiek terrein kwam dit tot uiting in een conservatief beleid, gericht op handhaving van orde en gezag. Op deze wijze had de verzuiling belangrijke gevolgen voor de maatschappelijke en politieke ontwikkeling van Nederland. Zo ook voor de socialistische arbeidersbeweging. De sociaal-democraten werden door de politieke leiders van de burgerlijke partijen tot 1939 buiten de regering gehouden, terwijl tevens het politiek-ideologische karakter van de beweging veranderingen onderging. De socialistische beweging beschikte weliswaar ook over een eigen 'komplex van sociaal-politieke en ideologische' apparaten, maar zij valt niet te typeren als zuil. Dit kon zij niet zijn, omdat zij zich enerzijds bewust buiten de maatschappij opstelde en anderzijds door de omgeving buiten de maatschappij gesteld werd. De socialistische arbeidersbeweging deed aanvankelijk niet mee aan het in de negentiende eeuw op gang gekomen proces van verzuiling. Zij vormde binnen de samenleving een 'tegencultuur', gericht op het omverwerpen van het bestaande maatschappelijke stelsel. Met en na de pacificatie van 1917, die behalve de schoolstrijd het vraagstuk van het algemeen kiesrecht regelde, kwamen de sociaal-democraten voor het dilemma te staan enerzijds 'gedwongen' te verzuilen en tegelijkertijd anderzijds strijdorganisatie te blijven. Anders gezegd, de socialistische beweging ging zich in de loop van het Interbellum bewegen tussen 'tegencultuur' (strijdorganisatie) en 'subcultuur' (zuil). Kozen de sociaal-democraten in de jaren twintig nog duidelijk voor het isolement, in het daaropvolgende decennium 'begonnen zij zich in de maatschappij in te passen en daar hun plaats te verwerven, men zou kunnen zeggen als . . . zuil'⁵. De beweging groeide zo in het bestaande bestel in, dat de SDAP aanvaardbaar werd voor de burgerlijke partijen als coalitiepartner. In 1939 traden twee sociaal-democraten toe tot het kabinet- De Geer . . .

Verzuiling deed zich niet alleen voor op nationaal niveau. Ook de vlaardingse samenleving kan in de jaren tussen de beide wereldoorlogen als verzuild getypeerd worden. In deze periode vallen vier grote maatschappelijke blokken te onderscheiden, die betrekkelijk geïsoleerd van elkaar optraden. Binnen de scherp omlijnde grenzen van deze blokken speelde zich

het sociale, politieke en culturele leven af. De blokken waren de protestants-christelijke zuil, de rooms-katholieke zuil, de socialistische beweging en de liberaal-vrijzinnige sfeer. Om enig inzicht te krijgen in de omvang van de vier blokken dienen we de electorale verhoudingen in Vlaardingen tijdens het Interbellum te bezien. Aan de hand van de uitslagen van de gemeenteraadsverkiezingen tussen 1919 en 1939 ontstaat de volgende, grove indruk van de omvang: (1) De protestants-christelijke zuil vormde veruit het grootste blok. De zuil omvatte ongeveer vijftig procent van de plaatselijke bevolking. De maatschappelijke basis van het blok liep door alle klassen heen, doch werd voor een belangrijk deel gevormd door de arbeidersbevolking. (2) De rooms-katholieke zuil is qua omvang gering. In de jaren tussen de beide wereldoorlogen vormden de rooms-katholieken negen tot tien procent van de vlaardingse bevolking. (3) Het socialistische blok was groter dan het katholieke en omvatte in het Interbellum vijftientwintig tot dertig procent van de bevolking van Vlaardingen. De maatschappelijke basis van de socialistische beweging lag vrijwel geheel in de arbeidersklasse. (4) De liberale sfeer was in Vlaardingen in deze jaren klein. Haar omvang liep in de periode 1918-1940 terug van vijftien procent naar ongeveer negen procent van de bevolking. Ondanks deze geringe omvang was zij maatschappelijk en politiek invloedrijk.

Vlaardingen was in deze jaren een 'werkstad'. Haar beroepsbevolking bestond voor ongeveer tachtig procent uit leden van de arbeidersklasse. Een groot deel van hen was confessioneel georganiseerd. De verzuiling betekende dat velen uit de plaatselijke arbeidersklasse werden afgehouden van de socialistische beweging en onder de dominantie van de fracties van de heersende klasse konden worden vastgehouden. De verzuiling had zo ook grote gevolgen voor de maatschappelijk-politieke ontwikkeling van Vlaardingen tijdens het Interbellum.

Politieke stabiliteit

Het politieke leven in Vlaardingen kende in deze periode een grote mate van stabiliteit. Tussen 1918 en 1940 behaalden de confessionele partijen bij de gemeenteraadsverkiezingen niet eenmaal minder dan vijftig procent van de stemmen. De politieke invloed

van de protestants-christelijke bourgeoisie was groot. Tijdens het Interbellum waren voortdurend protestants-christelijken in het college van burgemeester en wethouders vertegenwoordigd. Het is overigens opmerkelijk in dit verband dat zich in deze jaren een accentverschuiving voltrok van ARP naar CHU. Voor het overige was sprake van een vrij stabiel electoraat voor de diverse politieke partijen. Het is verwonderlijk dat protestants-christelijken op bestuurlijk niveau niet samenwerkten met de rooms-katholieken, zoals nationaal het geval was tot in 1933 de antithesegedachte van Abraham Kuyper werd losgelaten. In Vlaardingen heerste echter in deze tijd onder alle overige partijen een zeker antikatholicisme⁶. Zo werd hier ter stede al in 1919 de antithesegedachte verlaten, nadat de protestants-christelijken hun politieke meerderheid hadden verloren bij de in dat jaar gehouden gemeenteraadsverkiezingen. De protestants-christelijken kozen daaropvolgend voor samenwerking met de liberalen en niet met de rooms-katholieken. De coalitie van antirevolutionairen, christelijk-historischen en liberalen beschikte in de jaren tussen 1919 en 1935 over een ruime meerderheid.

In 1935 vond een doorbraak plaats in de vlaardingse politieke verhoudingen. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van dat jaar verloor de coalitie haar meerderheid. De in het college van burgemeester en wethouders samenwerkende partijen behaalden in het totaal slechts 48,3 procent van de stemmen. De sociaal-democraten van de SDAP konden nu niet langer genegeerd worden. De nieuwe coalitie van antirevolutionairen, christelijk-historischen en sociaal-democraten beschikte in de daaropvolgende jaren tot de tweede wereldoorlog over een ruime meerderheid, ruimer dan die van de 'oude' coalitie. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1939 behaalde zij zelfs bijna 73 procent van de stemmen. Dit succes was vooral te danken aan de groei van het electoraat van de protestants-christelijken, met name dat van de christelijk-historischen. Dit was een opmerkelijke ontwikkeling gezien de tijdens het Interbellum toegenomen buitenkerkelijkheid van de vlaardingse bevolking.

Toenemende buitenkerkelijkheid

Als gevolg van de betrokkenheid bij de visserij leefde in

Het SDAP-afdelingsbestuur in 1914.

de jaren voor de eerste wereldoorlog onder de bevolking van Vlaardingen een diep godsdienstig besef. De kerk nam in het plaatselijk maatschappelijk leven een centrale plaats in en stond ook letterlijk in het middelpunt. Bekend is geworden de uitspraak 'Het hart van Vlaardingen klopt in de Grote Kerk'. De uitkomsten van de in 1909 gehouden volkstelling geven voor deze gemeente te zien dat bijna 96 procent van de bevolking tot een kerkgenootschap behoorde. Het protestantisme was daarbij met 75,2 procent verreweg de sterkst vertegenwoordigde godsdienstige stroming.

Ook in het Interbellum bleef een groot percentage behoren tot een kerkgenootschap. Wel was in deze jaren sprake van een toename van het aantal buitenkerkelijken, waarschijnlijk tengevolge van de achteruitgang van de visserij en de opkomst van de industrie. Leden van de jonge generatie in Vlaardingen zochten in steeds mindere mate een werkkring in de visserij, hetgeen de toename van de buitenkerkelijkheid zal hebben bevorderd. Ook de komst van arbeiders uit andere steden naar Vlaardingen als gevolg van de groei van de industrie zal hierop zijn invloed hebben gehad. Overigens is de toenemende buitenkerkelijkheid in de periode tussen de beide wereldoorlogen geen specifiek vlaardings verschijnsel. Dezelfde ontwikkeling deed zich voor op nationaal niveau. Ondanks de toename van het aantal buitenkerkelijken in Vlaardingen tijdens

het Interbellum was er geen sprake van deconfessionalisering. De omvang van het electoraat van de confessionele partijen verminderde namelijk niet. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1939 behaalden zij gezamenlijk 63,1 procent van de stemmen, een in de periode tussen de beide wereldoorlogen nimmer tevoren gekende meerderheid.

Afnemende sociale controle

De toenemende buitenkerkelijkheid tijdens het Interbellum zal waarschijnlijk de grootte van de sociale controle van de zijde van de kerk enigszins verminderd hebben. Tussen 1920 en 1930 groeide het aantal Vlaardingers dat niet tot een kerkgenootschap behoorde van 3,1 naar 10,1 procent. Al bleef een overgrote meerderheid van de plaatselijke bevolking aangesloten bij een kerkgenootschap, de toename van het aantal buitenkerkelijken zal ervoor gezorgd hebben dat de bij de aanvang van het Interbellum nog zeer gesloten vlaardingse gemeenschap enigszins werd opengebroken. Hoewel de omstandigheden waaronder de vlaardingse arbeidersklasse leefde en werkte verre van ideaal waren, is zij in vergelijking met de landelijke ontwikkeling vrij laat tot organisatie overgegaan. De eerste plaatselijke verenigingen dateren van omstreeks 1890, terwijl de vakorganisatie, gericht op lots- en loonsverbetering, zich eerst na 1904 manifesteerde. De eerste aanzet tot vereniging van arbeiders in een politieke organisatie dateert van vlak vóór de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw. Een socialistische arbeiderspartij vindt men in Vlaardingen ook pas na 1904. De verklaring voor deze opmerkelijke ontwikkeling is, behalve in het aanvankelijk ontbreken van enig klassebewustzijn onder de plaatselijke arbeiders, voornamelijk gelegen in het bestaan van een sterke sociale controle in de samenleving, zowel in de negentiende als nog geruime tijd in de twintigste eeuw.

In de allereerste plaats dient hier gewezen te worden op de grote sociale controle die van de zijde van de kerk werd uitgeoefend. Niet alleen oefenden de vele 'kerkmensen' op elkaar grote sociale controle uit, ook de invloed van de predikanten op de arbeiders onder de kansel was hier ter stede groot. Zij predikten dat verenigingen van arbeiders gericht op lots- en loonsverbetering als verkeerd beschouwd moesten worden. De

arbeidende bevolking werd vanaf de preekstoel voorgehouden dat zondagsrust, zorg voor onderwijs en het tegengaan van uitbetaling der lonen in de kroeg betere doelen waren voor arbeiders om naar te streven. En boven alles leerde de kerk de arbeidersbevolking te berusten in haar lot en te vertrouwen op Gods almacht. Ook was de sociale controle merkbaar tijdens de dagelijkse arbeid. In de negentiende en nog lange tijd in de twintigste eeuw overheerste hier in het economische leven het kleinbedrijf. In de kleine werkplaatsen was de afstand tussen patroon en werknemers gering. Patroons waren vaak zelf werkzaam in het productieproces, waardoor zij een grote mate van controle hadden over hun arbeiders. De in het kleinbedrijf heersende patriarchale verhoudingen zorgden ervoor dat arbeiders met een 'deviant' gedrag snel en gemakkelijk konden

Oproep aan de kiezers in 1917.

„Met groote kracht”

Kiezers en medearbeiders!

Nog onder den indruk van het gebeuren der vorige week, komen wij tot U met nog een enkel woord.

Niemand, en ook wij niet, hebben kunnen vermoeden dat zoo'n groot vertrouwen in onze partij, in onze mannen zou worden gesteld, en dat niet minder dan circa

900 Kiezers

met een totaal van

± 2100 stemmen

dat **metterdaad** toonden.

Teleurstellend is evenwel dat niet een van onze mannen direct verkozen werd.

Die teleurstelling behoort evenwel nog te worden hersteld.

Voor de arbeidersklasse is het van het grootste belang, vooral met het oog op den ernstigen toestand waarin onze gemeente verkeert, en als gevolg daarvan

honderden arbeiders en hunne gezinnen,

dat de stem der arbeiders wordt gehoord ook **IN DE RAADSZAAL.**

Van allen kant worden pogingen in het werk gesteld onze mannen te weren.

Bouwkundige en **Reeders** worden aanbevolen als te zijn Uwe mensen, en de godsdienst en de Christelijke beginselen worden dienstbaar gemaakt, hen gekozen te zien.

Wij vragen in allen ernst of ook maar met een letter kan worden aangetoond dat onze mensen

BUIS en HOOGERWERF

ooit hebben *aangerand* in *woord* of *geschrift*, of ook maar iets metterdaad *gedaan* hebben, dat het godsdienstig leven van wie ook zou aantasten.

Kiezers in Distrikt I en II,

toont dan ook nu dat de „groote kracht” nu gebleken, niet is geweken, maar dat een **vloedgolf** van stemmen toont, dat het onrecht U aangedaan, moet worden uitgewist en stemt als *één* man

J. BUIS en J. HOOGERWERF

worden opgemerkt, hetgeen wel eens beantwoord werd met ontslag⁸. De sociale controle van de zijde van de kerk en de werkgevers, maar ook die, welke onder de 'kerkmensen' zelf werd uitgeoefend, als proces dat tot conformiteit leidt en als proces van aanpassing aan de geïnstitutionaliseerde waarden en normen, betekende een belemmering van vooruitgang en verandering. Zo is in Vlaardingen lange tijd de opkomst van vak- en politieke organisatie van arbeiders tegengehouden, nog langer die van arbeiders op socialistische grondslag.

Van grote invloed op de afname van de sociale controle en het openbreken van de plaatselijke gemeenschap in de jaren tussen 1918 en 1940 zullen de zich in deze jaren voorgedane wijzigingen in de economische structuur van Vlaardingen geweest zijn. In de jaren voor de eerste wereldoorlog stond het economisch leven in het teken van het kleinbedrijf, waar patriarchale verhoudingen bestonden. Tijdens het Interbellum boette het kleinbedrijf aan betekenis in. De achteruitgang van de haringvisserij en de aanverwante nijverheid en de groei van de industrie betekenden dat het grootbedrijf in toenemende mate ging overheersen. Als gevolg hiervan werd de sociale controle in de bedrijven minder. Er bestond niet langer een geringe afstand tussen werkgever en werknemer, de onderlinge verhoudingen werden wat minder persoonlijk. In het kader van de afname van de sociale controle moet hier echter ook gewezen worden op de in deze jaren toegenomen bevolkingsomvang. Als gevolg van de afname van de sociale controle in het algemeen, zien we de opkomst van het socialisme in Vlaardingen. De groei van de sociaal-democratische partij zette pas goed door in het Interbellum, waardoor de socialistische beweging ook de vlaardingse samenleving kon openbreken.

Een SDAP-afdeling

In november 1904 kwam het in Vlaardingen tot de oprichting van een afdeling van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij. Deze nieuwe politieke organisatie kwam niet zo maar uit de lucht vallen. Vele discussies en grote onenigheid gingen aan de oprichting vooraf. Die discussies werden gevoerd in het enige jaren tevoren opgerichte 'Volksbelang', een werkliedenkiesvereniging waarin vrijzinnig-christelijken, sociaal-liberalen en sociaal-democraten verenigd wa-

Jan Hoogerwerf, SDAP-fraktievoorzitter.

ren. Deze kiesvereniging herbergde vrijwel alle democratische elementen in Vlaardingen. Zo ook de 'rode', hetgeen al spoedig na de oprichting aanleiding gaf tot tweespalt. In de jaren vlak vóór en vlak na de eeuwwisseling werd vrijwel voortdurend binnen Volksbelang naar de sociaal-democratie gelonkt. Tot aansluiting bij de SDAP kwam het echter niet vóór eind 1904. Toen in november van dat jaar een SDAP-afdeling van de grond kwam, sloten leden van de linkervleugel van Volksbelang zich hierbij aan. Het getuigde van moed om naast het grote Volksbelang een afdeling van de SDAP van de grond te tillen. Onder de oprichters leefde de vrees 'voor een teringachtig bestaan', zo staat te lezen in het eerste jaarverslag van de jonge organisatie. Deze vrees was niet geheel ongegrond. De afdeling stuitte in haar beginjaren op nogal wat tegenstand. Allereerst was daar nog enige jaren de kiesvereniging Volksbelang, waarin de bevriende Jan Hoogerwerf, Willem Drop en Jan Buis nog onderdak hadden. Aan de andere kant was er de 'buitenwereld', de gesloten, weinig voor verandering openstaande autochtone arbeidersbevolking, die voor een groot deel confessioneel georganiseerd was.

Pas bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1917 wisten de plaatselijke sociaal-democraten zich enige mate van erkenning te verwerven. De nieuwe gemeenteraad telde twee SDAP-ers. In die tijd begon ook eerst het ledental van de afdeling belangrijk te groeien. Daarvoor was de groei gering geweest. Begonnen was men in 1904 met vijf leden, het eerste verenigingsjaar werd afgesloten met 23 leden. In de jaren tussen 1905 en 1910 was slechts een netto-winst van twaalf leden geboekt. In de daaropvolgende vijf jaar werd het ledental nog niet verdubbeld, hetgeen de secretaris in het jaarverslag over 1915 bracht tot de verzuchting dat 'de arbeidersmassa van Vlaardingen zich nog steeds buiten de rijen der socialistten bevond door een gebrek aan klassebewustzijn'. In de jaren 1917-1918 was echter sprake van een verdubbeling van het aantal leden. Men kwam van 102 op 205 leden. Wellicht dreef de algemene malaise van de eerste wereldoorlog de vlaardingse

arbeiders wat meer dan voorheen in sociaal-democratische richting. Doch ook de betekenis van de inmiddels op gang gekomen industriële ontwikkeling mag in dit verband niet uit het oog worden verloren. De SDAP-afdeling zag als gevolg van deze groei van de beweging het toendertijd aanstaande stelsel van evenredige vertegenwoordiging met optimisme tegemoet. Tegelijkertijd was zij ervan overtuigd dat haar een zware taak te wachten stond. 'Tegengewerkt door de beter onderwezen, over meer vrije tijd beschikkende burgerlijke tegenstanders, gekritiseerd door mensen uit ons eigen klasse, die uit benepen haatgevoel of verleugend door kerk, kroeg of kapitaal hun eigen vertegenwoordigers tussen de benen lopen, zal ons werk niet gemakkelijk zijn'¹⁰.

De SDAP als oppositiepartij, 1918-1935

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1919 verloor de rechtse coalitie van antirevolutionairen en christelijk-historischen haar meerderheid, die zij sedert 1899 gekend had. De SDAP-fractie verdrievoudigde en werd één van de grote fracties in de vlaardingse gemeenteraad. De Club van Rechtsche Raadsleden liet de sociaal-democraten weten bereid te zijn medewerking te verlenen aan de verkiezing van een wethouder uit de rode fractie, een standpunt dat hen ingegeven werd op grond van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. De SDAP-fractie reageerde verwonderd op deze toezegging, aangezien zij zonder voorafgaand overleg werd gedaan. De fractie meende dat het door de rechtse partijen ingenomen standpunt inzake evenredige vertegenwoordiging geen reële basis voor een goede samenwerking zou kunnen vormen en achtte dan ook voorafgaand overleg om te komen tot een programma tusschen de coalitiegenoten noodzakelijk. De hierop door de SDAP-fractie voorgestelde programma-overeenkomst was onaanvaardbaar voor de rechtse raadsleden, die zich vervolgens richtten tot de raadsfractie der vrijzinnigen. Aan haar werd medegedeeld dat indien de sociaal-democraten in hun houding zouden blijven volharden de vrijzinnigen op de steun van rechts zouden kunnen rekenen. De liberalen werden uiteindelijk de nieuwe coalitiegenoot van de antirevolutionairen en christelijk-historischen. Ondanks het standpunt van de liberale fractie, dat een vooraf opgesteld programma van werkzaamheden noodzakelijk

Willem Drop, een sociaal-democraat van christelijke huize.

was, aanvaardde zij tenslotte de haar aangeboden wethouderszetel.

Na de raadsverkiezingen van 1923 werden de sociaaldemocraten niet betrokken bij de oriënterende gesprekken over de verdeling van de wethoudersposten. De SDAP-fractie liet daarop weten geen medewerking te willen verlenen aan de wethoudersverkiezingen, daarmee de verantwoordelijkheid voor de gang van zaken bij de rechtse raadsleden leggend. Het was dan ook geenszins verwonderlijk dat de coalitie haar beleid kon voortzetten. Bij de Algemene Beschouwingen in december 1923 sprak de SDAP-fractie bij monde van J. C. Hoorweg haar verwondering uit over de gevolgde procedure, die volgens hem alleen mogelijk was in Vlaardingen: 'Een groep van 13 rechtsche raadsleden verdeelt den Raad in mondigen, onmondigen en kinderen. De eersten verdeelen den buit; de tweeden vernemen op het laatste ogenblik iets van hetgeen gebeuren gaat; de derden horen niets'¹¹. De SDAP achtte deze handelwijze in strijd met elke vorm van collegialiteit, waardoor samenwerking onmogelijk werd gemaakt. De rechtse raadsleden lieten als verweer weten uitgegaan te zijn van het door de SDAP-fractie in 1919 ingenomen standpunt over een programmakkoord. Voor

de leider der liberalen en tevens wethouder Roos waren de bezwaren tegen een rode wethouder van praktische aard. Hij achtte het onaanvaardbaar in een tijd, waarin getracht moest worden het evenwicht in de toestand der gemeentefinanciën te herstellen. Bezuiniging was namelijk het leidmotief van de coalitie. Prioriteit had de sanering van het gemeentelijk financieringstekort dat sinds 1870 zowel onder een vrijzinnige als na 1899 onder een christelijke meerderheid sterk was opgelopen. In de jaren twintig bestond onder alle in de plaatselijke gemeenteraad vertegenwoordigde partijen een zekere consensus aangaande de noodzaak van bezuiniging. Ook in de SDAP-fractie was men van deze noodzaak overtuigd, maar dat mocht volgens haar niet ten koste gaan van de verworvenheden van de arbeidersklasse. De fractie van de SDAP stond echter voortdurend machteloos in haar oppositie tegen de voorstellen van de coalitie de lonen te verlagen, de werktijden te verlengen, de steunuitkeringen te korten of te stoppen en de arbeiderswoningbouw te staken. Telkenmale haalden de voorstellen van het college een ruime meerderheid, vaak met slechts de stemmen der sociaaldemocraten tegen. Wellicht bracht deze machteloosheid van de SDAP in de politieke besluitvorming haar ertoe de houding aangaande de bestuursverantwoor-

Kiezersoproep in 1931.

DE REACTIE LOERT OP U, KAMERAAD!

**Er wordt een aanval voorbereid op Uw bescheiden levenspositie!
De Christelijke partijen eischen bezuiniging; de Vrijheidsbond
wijst ze den weg: LOON-AFBRAAK! Aan den anderen kant
probeeren communisten en N.E.P.-partij Uw gevechtskracht te
breken. Maakt front tegen Reactie, Verwildering en Versnippering!**

Handhaaft daarom de kracht van Uw eenheid!

STEMT 24 JUNI DE S.D.A.P., LIJST 6!

delijkheid te wijzigen. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1927 was in ieder geval de houding van de sociaal-democraten ingrijpend veranderd. Haar houding was praktischer dan in de voorgaande jaren. De fractie liet de eis van een programmakkoord varen. Begin september besloot de ledenvergadering bij gelegenheid een wethouderszetel te aanvaarden. Tevens werd met algemene stemmen aangenomen het voorstel van fractievoorzitter Jan Hoogerwerf om Jan Buis als kandidaat naar voren te schuiven. Tenslotte bleek men bereid om het aantal wethouders van drie op vier te brengen. Men rekende echter buiten de waard.

De wethoudersverkiezingen leken een spannend verloop te gaan krijgen. AR-wethouder Brouwer gaf vooraf te kennen te willen aftreden, maar de door hem voorgestelde opvolger De Heer stuitte bij verschillende rechtse raadsleden op bezwaren. Bovendien bestond in de club van rechtse raadsleden een sterke stroming die de liberale wethouder Roos vervangen wilde zien door een sociaal-democraat. Aanhangers van deze stroming voerden een campagne tegen de liberaal met de slogan 'Last van Roos'. Zij pleegden overleg met de sociaal-democratische raadsfractie, die bereid bleek tot samenwerking. Enkele christelijk-historischen verklaarden daarentegen tegen opname van een wethouder van rode huize te zijn, in navolging van tevens de leden van de fractie van de Vrijheidsbond en de afgescheiden antirevolutionairen. Zo leek een meerderheid te bestaan voor een SDAP-wethouder. Behalve de sociaal-democraten zelf, twee antirevolutionairen, twee rooms-katholieken en één christelijk-historische, waarbij twee CHU-ers verklaarden blanco te zullen stemmen. Bij de aanvang van de raadsvergadering, waarin de wethouders gekozen zouden worden, stond de uitslag allerminst vast. Eerst kwam het voorstel tot uitbreiding van het aantal wethouders aan de orde. De gedachte achter het initiatief van de rechtse raadsleden was dat op deze wijze een betere werkverdeling zou worden verkregen. Tevens zou natuurlijk de invloed van rechts binnen het college vergroot worden. De Vrijheidsbond, één van de coalitiepartners, verklaarde zich tegen het voorstel, omdat zij de uitbreiding in strijd achtte met de bezuinigingspolitiek die door het college gevoerd werd. Toch werd het plan aangenomen, mede door de steun die de SDAP-fractie hieraan gaf. Zij dacht op deze manier een wethouderschap binnen te

slepen. De wethoudersverkiezingen zelf leverden niet direct een concreet resultaat op. Om uitkomst te brengen was een herstemming noodzakelijk. Roos kon op het kussen blijven zitten. Hij kreeg één stem meer dan de sociaal-democratische kandidaat Buis. De SDAP kwam dus bedrogen uit, want zij had wel steun gegeven aan rechts, maar geen wethouderschap in ruil gekregen. De kritiek van links bleef bij de Algemene Beschouwingen van 1927 niet uit. Hoogerwerf was van mening dat de partij met vereende krachten buiten het college was gehouden. Hieruit kon men de conclusie trekken dat het recht op evenredige vertegenwoordiging niet erkend werd. Dat de SDAP de verantwoordelijkheid voor het dagelijks bestuur van de gemeente ernstig had genomen, was voor de kiezers nu duidelijk geworden, zo sprak Hoogerwerf, maar de kiezers wisten nu ook 'dat de haat van de Raadsmeerderheid tegen de SDAP groter is geweest dan de liefde voor het recht'¹².

Het jaar daaropvolgend, in 1928, toen door het vertrek van wethouder Roos naar een andere gemeente een wethouderspost vacant kwam, maakten de rechtse raadsleden meteen duidelijk dat zij een wethouder uit de linkse hoek wensten te kiezen, die in levensbeschouwing en op politiek gebied de sociaal-democratische beginselen niet deelde. De SDAP had kort tevoren de fracties ter rechterzijde kenbaar gemaakt dat zij haar in 1927 ingenomen standpunt handhaafde. Vervolgens werd Buis als kandidaat naar voren geschoven. De fractie meende op grond van de getalssterkte van haar electoraat en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging aanspraak te kunnen maken op een wethouderschap. De rechterzijde vond de steun van de SDAP-fractie niet langer nodig, zo leek het. Roos was inmiddels vertrokken en het aantal wethouders was weer teruggebracht op drie. Als vervanger van Roos werd de liberaal A. Hoogerwerf gekozen. Opnieuw was een poging van de sociaal-democraten een wethouderspost te bemachtigen verijdeld. De reactie van de SDAP was fel: 'Deze opnieuw zoo opvallende en incidenteel toegepaste uitsluiting van de Sociaal Democratische partij zal de verhoudingen vanzelfsprekend toespitsen. De theorie van den klassenstrijd wordt hier in voelbare daden omgezet. Niet in de eerste plaats door de Sociaal Democraten, die den klassenstrijd erkennen, maar wel door hen, die zijn bestaan ontkennen en zalvend

1-meiviering van 1923. Centraal staat het verzet tegen de Vlootwet.

spreken over samenwerking en saamhorigheid'¹³.

Ondanks de teleurstellingen gaven de vlaardingse sociaal-democraten hun streven niet op. Drie jaar later, in 1933, besloten zij opnieuw een wethouderszetel op te eisen. Na het bekend worden van dit besluit lieten de antirevolutionairen weten, dat indien de SDAP geen onredelijke eisen zou stellen, op hun steun kon worden gerekend. Een verzoek om steun aan de liberalen werd afgewezen, omdat zij stelden dat het bij de samenstelling van het college niet allereerst ging om evenredige vertegenwoordiging, maar veel meer om het bereiken van een krachtig en zoveel mogelijk eensgezind beleid¹⁴. Rechts liet weten de zittende wethouders te willen handhaven en de coalitie met de liberalen te willen voortzetten. Het doel der sociaal-democraten, dat kennelijk was verworpen tot het veroveren van een

wethoudersportefeuille werd uiteindelijk in 1935 bereikt. De campagne voor de gemeenteraadsverkiezingen van dat jaar werd onder de leus 'Stemt de bouwers, niet de brekers' krachtig ter hand genomen. En niet zonder succes. De SDAP-fractie keerde met zeven zetels terug in de nieuwe raad en was daarmee tevens de grootste fractie. De coalitie verloor haar meerderheid, waardoor de weg naar een nieuwe met de sociaal-democraten geopend werd. Begin augustus werd in de afdelingsvergadering van de SDAP met algemene stemmen besloten tot het aanvaarden van een eventuele wethouderszetel. Een wethouderschap leek onvermijdelijk te zijn geworden, ook nog omdat de christen-democraten van de Christen Democratische Unie (CDU) en de RKSP, de rooms-katholieke fractie, hun steun toezegden. Uiteindelijk werd dan ook Jan Buis met twaalf stemmen gekozen tot de eerste sociaal-

democratische wethouder in Vlaardingen, belast met de portefeuilles Gemeentewerken, Dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon en de Reinigings- en Ontsmettingsdienst. De nieuwe coalitie van protestants-christelijken en sociaal-democraten maakte de laatste jaren van het Interbellum vol.

De SDAP als coalitiegenoot, 1935-1940

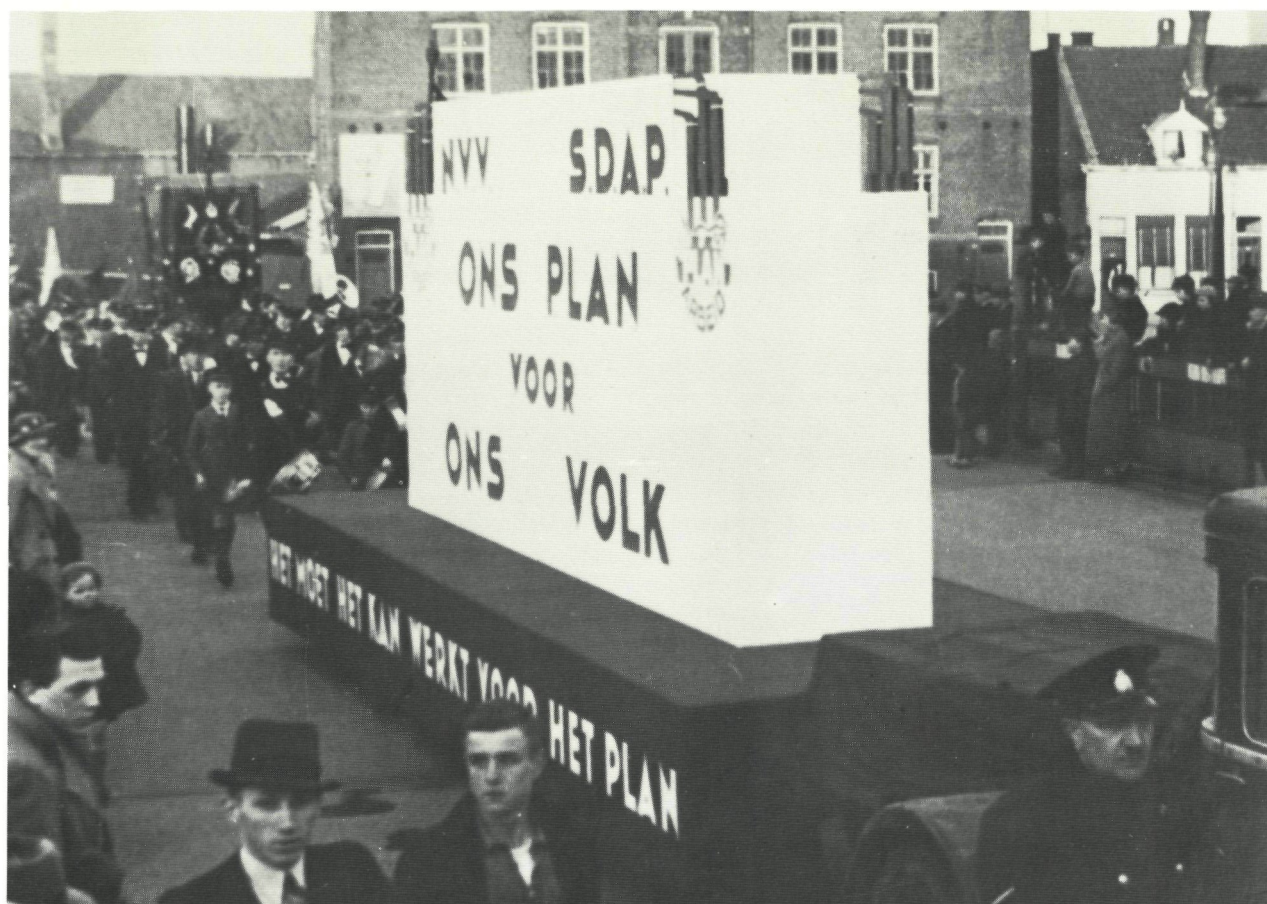
De manoeuvreerruimte van de sociaal-democraten in de coalitie was gering en de macht van SDAP-wethouder Buis beperkt. De meerderheid in het college van burgemeester en wethouders werd gevormd door de anti-revolutionairen en christelijk-historischen. Ondanks de beperkingen behaalde Buis enkele belangrijke successen, voornamelijk op het terrein van de werkverschaffing via het opzetten van omvangrijke openbare werken. In 1935 verscheen het Plan van de Arbeid, een door het wetenschappelijk bureau van de SDAP ontwikkeld sociaal-economisch alternatief, dat in de aller-

eerste plaats op korte termijn de crisis in de economie te lijf wilde gaan met een van overheidswege gevoerde politiek van openbare werken, handhaving en verbetering van de koopkracht en verkorting van de arbeidstijd. Het rapport bevatte niet langer de marxistische dogmatiek over socialisatie, die de vroegere sociaal-economische rapporten van de SDAP gekenmerkt had. Het Plan van de Arbeid beoogde veel meer een nieuwe, sociaal meer verantwoorde economische politiek. Ook in Vlaardingen beijverde de SDAP-afdeling zich voor de toepassing van het plan ter bestrijding van de crisis. De fractie van de SDAP trachtte de in het plan gedane beleidsvoorstellen ingang te doen vinden bij de christelijke raadsfracties. In dit kader sprak SDAP-fractie-voorzitter T. de Bruijn in de gemeenteraad de volgende, tamelijk pathetische woorden: 'En wanneer de kerkelijke groepen onzer bevolking tot het inzicht zullen zijn gekomen, dat de ellende en verwarring van thans slechts een gevolg zijn van het kapitalisme, dan hoopt spreker dat de hand, welke de sociaal-democraten in deze donkere dagen uitsteken aan ieder die mee wil werken aan de verlossing uit de crisis langs den weg aangegeven in het plan van den arbeid, zal worden aanvaard, opdat men kome tot een werkelijke eenheid van ons volk. Een eenheid welke gebaseerd is op de schoone beginselen in welke Christendom en socialisme één zijn, en gebaseerd is op achting en liefde voor den naaste'¹⁵.

Jan Buis, de eerste SDAP-wethouder.

Ook wethouder Buis nam de economische politiek van werkverschaffing met enthousiasme ter hand. Onder zijn bewind kwamen omvangrijke projecten van openbare werken van de grond op het terrein van gemeentereiniging, aanleg en onderhoud van straten, pleinen en plantsoenen, woningbouw voor arbeiders en het opruimen van krotwoningen. Buis zelf was na de eerste vierjarige ambtstermijn tevreden over zijn beleid, in de mening verkerend dat hij ondanks de vele rijksregelingen had bereikt, wat er zijns inziens te bereiken viel. Ook de SDAP-fractie keek aan de vooravond van de tweede wereldoorlog tevreden terug op de vier jaar, waarin de partij als coalitiepartner gefunctioneerd had. De fractie had het door Buis gevoerde beleid gesteund. Men was van mening dat ook na de intrede van een SDAP-er in het college de fractie voorstandster was gebleven van een vooruitstrevend beleid. Door de fractie was voortdurend druk uitgeoefend op verruiming

1-meiviering van 1935. NVV en SDAP maken propaganda voor het Plan van de Arbeid.

van de werkgelegenheid en bevordering van gemeentelijke woningbouw. Minder tevreden was de raadsfractie met het door de overige wethouders gevoerde beleid inzake onderwijs en volksgezondheid. Tevergeefs had zij zich ingezet voor de bouw van een zwembad en de instelling van geneeskundig toezicht op de scholen. De nieuwe coalitie voerde in ieder geval een meer vooruitstrevende politiek, waaraan met het uitbreken van de tweede wereldoorlog een einde kwam.

Marxisme en religie

De verzuiling van de vlaardingse samenleving had niet alleen gevolgen voor de groei en kracht van de beweging, maar tevens voor het politiek-ideologische

karakter van de sociaal-democratie. Als één van de gevolgen van de verzuiling van de Nederlandse maatschappij is wel gesteld dat het geestelijk klimaat diepgaand beïnvloed is door de zuilen met hun sterke culturele en ideologische positie: 'Op den duur leidde dit tot een sterke penetratie van christelijke ideologieën in de SDAP, wat ten koste ging van het marxisme als politieke en wetenschappelijke theorie; deze ideologische beweging vond zijn apotheose in de dominerende positie van de doorbraakdominees – Banning voorop – in de PvdA na 1945'¹⁶.

In Vlaardingse nu, waar ten tijde van de oprichting van de SDAP-afdeling een diep godsdienstig besef leefde onder een groot deel van de bevolking, was vrijwel van

begin af aan sprake van christelijke invloeden binnen de socialistische arbeidersbeweging. Verschillende voormannen van de plaatselijke beweging waren van christelijke huize. Zo werd in 1909 Willem Drop lid van de SDAP-afdeling, nadat de klassenstrijdidee voor hem niet langer een barrière vormde voor zijn toetreding tot de socialistische gelederen. Later bracht hij zijn toetreding, als consequentie van zijn geloof, als volgt onder woorden: 'De één zegt: het Socialisme roept, de ander zegt: God roept. Zij beiden getuigen het is een diep zedelijke kracht, die ons riep. Zij beiden getuigen van een groot geloof. De morele, zedelijke en geestelijke drijfveren van onze beweging zijn miskend en niet begrepen. Wij erkennen niet (...) een geestelijke wereld hier en een andere materiele wereld daar. Voor ons is dit een ondeelbaar geheel'¹⁷. Drop zag de klassenstrijd niet met welgevallen, maar aanvaardde hem als noodzakelijk. De klassenstrijd diende volgens hem gestreden te worden indien men wilde komen tot een maatschappij waar recht en waarheid zouden domineren. Drop was een vurig medestander van de religieus-socialisten, speelde een vooraanstaande rol in het Religieus-Socialistisch Verbond en was

lid van de Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers. Voor de geschiedschrijver van de Nederlandse sociaaldemocratie, Vliegen, was Drop een levend bewijs dat een goed christen en een goed socialist best in één mens verenigd kunnen zijn, zo schreef hij. In maart 1939 overleed Drop. Bij zijn begrafenis werd een herdenkingsdienst gehouden in de Remonstrantse Kerk in Vlaardingen. De overledene lag opgebaard onder de kansel. Een kansel waarop dominee Willem Banning sprak over Drop als iemand die gestreefd had christendom en socialisme nader tot elkaar te brengen. Daarbij, zo sprak de SDAP-dominee, was Drop geen theoreticus geweest, maar had het geloof hem tot verantwoording geroepen¹⁸. Een andere voorman van de vlaardingse socialistische beweging met een christelijke achtergrond was Jan Hoogerwerf. Hoogerwerf was voorzitter van de raadsfractie van de SDAP in de jaren 1917 tot 1931, tevens jarenlang actief bestuurder van de plaatselijke afdeling van de Centrale Bond van Transportarbeiders. Bovendien was hij in de twintiger jaren enige tijd voorzitter van de plaatselijke afdeling van het Religieus-Socialistisch Verbond. Ook hij streefde naar een synthese van christendom en socialisme.

Het afdelingsbestuur in 1934.

Niet alleen Drop en Hoogerwerf waren aanhangers van ds Banning, men krijgt de indruk dat de meerderheid van de afdeling Vlaardingen van de SDAP grote waardering had voor hem. Meerdere malen tijdens het Interbellum trad Banning op als spreker, zowel bij de jaarlijkse kerstvieringen als bij andere gelegenheden. Zo hield hij in oktober 1928 een lezing voor het Vlaardingse Instituut voor Arbeidersontwikkeling over socialisme en christendom, over marxisme en religie. De invloeden van de belgische socialist Hendrik de Man waren duidelijk te horen in zijn pleidooi de klassenstrijdidee overboord te zetten en het marxisme daarmee vrij te maken van de mechanische denkwijze: 'Ook het Marxisme berust tenslotte op een zedelijke eisch. Deze, vrij gemaakt van de mechanische denkwijze, doet het Socialisme zien als de vorm, waarin algemeen menselijke waarden verwerkelijk moeten worden. In de socialistische arbeidersbeweging leven sterke zedelijke krachten en waarden: solidariteit, geschiedenis als verwerkelijking van waarde, opstandigheid in naam van mensenwaarde, geloof aan 'n zin van het leven. Deze waarden zijn onbewijsbaar, bovenverstandelijke grootheden, die het beste passen in een religieuze levensbeschouwing (...). Fundeering van het socialisme in zedelijkheid en geloof, zal de beweging aan innerlijke kracht doen winnen'¹⁹. Het blijft de vraag of de door Banning gesproken woorden geen 'bovenverstandelijke grootheden' waren voor de vlaardingse socialisten en of het gesprokene wel tot hen doordrong. Zeker is dat de religieus-socialistische gedachte leefde in de plaatselijke beweging. Banning vond hier ter stede telkenmale een welwillend oor. Er dient overigens in dit verband gewezen te worden op het feit dat het geloof van Banning en dat van de religieus-socialisten van geheel andere aard was dan het geloof van bijvoorbeeld de antirevolutionaren. Hier was sprake van vrijzinnigen tegenover rechtzinnigen, die elkaar de kansel niet gunden. De socialistische arbeiders van Vlaardingen bevonden zich in zekere zin ook onder een kansel, zij het een eigen en een andere.

Tussen strijdorganisatie en zuil

In 1937 nam de SDAP een nieuw beginselprogramma aan, waarin de gedurende de twintiger en dertiger jaren veranderde politieke ideologie van de partij – het oude beginselprogramma dateerde van 1912 – haar neerslag

Vlaggeparade tijdens 1-meiviering van 1935. In het midden, met hoed, Jan Buis.

vond. Uit het nieuwe program waren de meeste marxistische elementen verwijderd, bijvoorbeeld de klassenstrijdidee. Men zou kunnen zeggen, de 'ingroei' van de socialistische in het bestaande kapitalistische stelsel was daarmee een feit. Frappant is het overigens dat deze 'ingroei' zijn voltooiing kreeg onder het voorzitterschap van de uit Vlaardingen afkomstige Koos Vorrink. Over de betekenis van het beginselprogramma van 1937 schreef historicus H. F. Cohen: 'Zonder omwegen plaatste de partij zich nu op de grondslag van de democratie, niet alleen opgevat als een bruikbaar staatkundig stelsel, maar ook als belichaming van de eerbied voor de rechten en vrijheden van het individu. Uitdrukkelijk zag de SDAP zich geplaatst in de continuïteit van de nederlandse geschiedenis en van de westerse, christelijke beschaving. De klassenstrijd werd niet langer aanvaard als motor van de maatschappelijke vooruitgang, al werd het bestaan van maatschappelijke tegenstellingen op zich zelf niet ontkend. Het aparte karakter van de opkomende middengroepen werd erkend; niet langer was de arbeidersklasse de uitsluitende draagster van de socialistische idee. Uiteindelijk doel bleef het gemeenschapsbeheer van de productiemiddelen; maar de weg daarheen werd niet langer opgevat als één van ononderbroken vooruitgang'²⁰.

Hoe de vlaardingse SDAP-afdeling tegenover het nieuwe beginselprogramma stond, is onbekend, maar we mogen aannemen, zij het met de nodige voorzichtigheid, dat gezien haar gematigde en religieus-socialistische karakter het haar goedkeuring kon wegdragen. De vlaardingse sociaal-democratie had sedert de aanvang van het Interbellum geleidelijk veel van haar geïsoleerde positie binnen de plaatselijke samenleving verloren en daarmee haar positie als 'tegencultuur'. In november 1918 nog had de SDAP-fractie zich geïsoleerd opgesteld door zich uit te spreken tegen de aanname van de adhesiebetuiging door de vlaardingse gemeenteraad aan het adres van het staatshoofd en de regering naar aanleiding van de revolutiepoging van SDAP-voorman Pieter Jelles Troelstra. Hoe anders klonken de woorden die fractievoorzitter De Bruijn, in die functie opvolger van Jan Hoogerwerf, in de raad bij de Algemene Beschouwingen van 1938 sprak: 'God geve onze Vorstin en onze regeering wijsheid van handelen tot behoud van de vrijheden van ons volk en tot het verkrijgen van arbeid en welvaart voor de honderdduizenden jongeren en ouderen, die thans moeten leven van het in opgehouden hand ontvangen geld. God zij ook onze gemeente nabij en Hij zij voor ons allen de bron waar wij wijsheid uit putten om werkzaam te zijn in het belang van onze goede stad en haar inwoners . . .'²¹. In 1935 had één sociaal-democraat zitting genomen in het college van burgemeester en wethouders en was door de SDAP een coalitie aangegaan met de protestants-christelijke partijen der antirevolutionairen en christelijk-historischen. Zo kwam de SDAP binnen de bestaande structuren op bestuurlijk niveau samen te werken met de protestants-christelijke fracties van de heersende klasse.

De SDAP was lange tijd buiten het college gehouden, omdat de houding van de SDAP bij verschillende gebeurtenissen, zoals de 'revolutiepoging' van Troelstra in november 1918 en de gang van zaken rond 'De Zeven Provinciën' in februari 1933, bij de burgerlijke partijen voortdurend twijfels had doen ontstaan over het democratisch gehalte van de partij. In de loop van de dertiger jaren trachtte de SDAP-afdeling elke twijfel dienaangaande weg te nemen, zelfs nog nadat de sociaal-democraten met de protestants-christelijke partijen een coalitie hadden gevormd. Bij de Algemene Beschouwingen van 1937 sprak SDAP-afgevaardigde

Schilder in de raad zijn verwondering uit over het feit, dat in Vlaardingen 'nog steeds de gedachte leeft alsof de sociaal-democraten door het leven gaan zonder zich te bekommeren om God noch zijn gebod' en dat het nog steeds werd 'voorgesteld als zou de SDAP buiten den kring der christenheid leven. Dat de algemene gang van zaken in de wereld niet omgaat buiten Gods algemeene genade is sprekers volle overtuiging. En dat de woorden van de sociaal-democraten anders zijn dan de daden, is niet waar. Zij zijn trouwe vaderlanders'²².

Noten

- 1 Dit artikel is een bewerking van mijn doctoraalscriptie 'Arbeiders onder de kansel. Verzuiling en klassenstrijd in Vlaardingen tijdens het Interbellum. Vlaardingen/Leiden 1984', die in het kader van mijn studie geschiedenis geschreven is.
- 2 J. Bosmans, Het maatschappelijk-politieke leven in Nederland 1918-1940. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel XIV (Haarlem 1979), blz. 215.
- 3 S. Stuurman, Verzuiling en klassenstrijd in Nederland. In: *Vijfde Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen 1981), blz. 67.
- 4 J. Th. J. van den Berg en H. A. A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen aan de Rijn 1975), blz. 22.
- 5 I. Schöffer, Verzuiling een specifiek Nederlands probleem. In: *Sociologische Gids*, 3 (1956), blz. 122.
- 6 P. E. Kraemer en Ch. H. E. Meijer, Vlaardingen; de sociale gevolgen van de omschakeling van de vissersplaats tot industriestad; Verslag van een sociologisch onderzoek naar de invloed der industrialisatie op bevolking en samenleving van de Gemeente Vlaardingen in het jaar 1953 (Utrecht 1954), blz. 14.
- 7 Kraemer en Meijer, a.w., blz. 12.
- 8 R. Wagenaar, Kleur en koers van de Vlaardingse vakbeweging (1890-1910). In: *Historisch Jaarboek Vlaardingen*, 4 (1980), blz. 97.
- 9 Archief SDAP-afdeling Vlaardingen, jaarverslag 1914/5 (Gemeentelijke Archiefdienst Vlaardingen).
- 10 Archief SDAP-afdeling Vlaardingen, jaarverslag 1916/7 (Gemeentelijke Archiefdienst Vlaardingen).
- 11 Handelingen Gemeenteraad Vlaardingen 1923, blz. 427.
- 12 Handelingen Gemeenteraad Vlaardingen 1927, blz. 406.
- 13 Handelingen Gemeenteraad Vlaardingen 1928, blz. 342-343.
- 14 *Nieuwe Vlaardingsche Courant* (NVC), 25 augustus 1931.
- 15 Handelingen Gemeenteraad Vlaardingen 1936, blz. 27.
- 16 Stuurman, a.w., blz. 53-54.
- 17 Geciteerd naar NVC, 27 december 1937.
- 18 NVC, 15 maart 1939.
- 19 Geciteerd naar NVC, 23 oktober 1928.
- 20 H. F. Cohen, Om de vernieuwing van het socialisme. De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie, 1919-1930 (Leiden, 1974), blz. 237.
- 21 Handelingen Gemeenteraad Vlaardingen 1938, blz. 355.
- 22 Handelingen Gemeenteraad Vlaardingen 1937, blz. 62.